

CÎTEVA OBSERVAȚII PRIVIND PROCESUL DE ROMANIZARE

(În legătură cu cartea lui Marcel Bénabou)

DE

NICOLAE GUDEA

Romanizarea, acest proces istoric care a lăsat urme atât de adânci și permanente în istorie, în cea europeană îndeosebi, suscită în ultima vreme în chip deosebit atenția istoriografiei. Lărgirea sferei cercetărilor privind epoca romană, amploarea crescută a documentației, schimbările de concepții duc la definirea tot mai precisă a termenului, dar în același timp ridică o serie de întrebări privind natura procesului și interpretarea lui. Paralel cu grupul constant și tenace al istoricilor care subliniază rolul civilizator al Imperiului roman și recunosc viabilitatea romanizării, s-a dezvoltat mai ales în ultimii ani o literatură istorică ce caută să nege realizările Imperiului roman și posibilitatea romanizării¹. Această din urmă istoriografie a readus în circulație, la un nivel deosebit de interpretare, termenul de rezistență². La Congresul internațional de la Madrid (1974) dedicat în special problemelor asimilării și rezistenței față de civilizația greacă și romană, savantul Robert Etienne a atras atenția asupra divizării în acest mod a istoriografiei privind Imperiul roman, arătând în același timp cât de periculoase sînt pentru știința istorică exagerările în ambele direcții³.

Pe linia istoriografiei care susține rezistența la romanizare se situează și cartea lui Marcel Bénabou (citat în cele ce urmează M.B.) : *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, 622 p. + 5 hărți. În legătură cu ea ne vom permite să facem cîteva observații care vor viza mai ales concepția și metoda de lucru a autorului. În prealabil vrem să subliniem cîteva păreri în legătură cu procesul de romanizare în imperiu.

Dat fiind adevărul aserțiunii că de multe ori textul unui autor poate fi interpretat altfel decît a vrut el însuși, vom utiliza pe larg citate din lucrarea lui M.B. pentru a evita interpretări nedorite.

¹ La cel de-al VI-lea Congres Internațional de epigrafie greacă și latină (München, 1972) s-au delimitat (denumit chiar) aceste două curente opuse. Istoriografia ce a susținut și susține rolul progresist, civilizator al Imperiului roman a fost calificată drept „colonială” (H.G. Pflaum, în *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1972, (1973), p. 66 ; vezi și discuțiile de la p. 68—72, de unde reies și părerile opuse). Prin opoziție cu această istoriografie este cea numită „naționalistă”, ce exaltă termenul de rezistență. Spre această părere pare a inclina și H.G. Pflaum, iar elevul său M. Benabou este total de partea ei.

² Spunem că termenul rezistență a fost readus în circulație pentru că a fost folosit cu mult înainte (cf. C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, VI, Paris, 1920, p. 110—115), pentru a exprima „naționalismul” celtic, dar fără a încerca să minimalizeze realizările romanilor în Gallia.

³ R. Etienne, în *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*. București, 1976, p. 95.

Încă de la început (p. 15) M.B. declară : „le but de ce travail est de tenter d'examiner l'histoire de l'Afrique à l'époque romaine dans une perspective nouvelle : en étudiant les modalités de la résistance à la romanisation, l'on essaye de jeter quelques lumières sur la face obscure, cachée, de cette histoire, de lui restituer en somme et sa spécificité et son unité”. Ţelul propus este mai mult decît onorabil. Autorul însă îl cam uită pe parcursul cărţii după cum vom vedea, iar din „faţa obscură”, mult şi cu orice preţ căutată, nu se „luminează” aproape nimic. Îndrăznim să afirmăm chiar că M.B. „întunecă” ceea ce au „luminat” deja alţii ! Orientarea cărţii în această nouă direcţie ne surprinde. Nu mai departe de anul 1974 (Madrid) M.B. afirma : „En cette période marquée par le phénomène général de la décolonisation, la „mode” voudrait que l'on prenne le parti d'exalter à tout prix la résistance des indigènes à la romanisation et pour ce faire, que l'on dénigre l'action romaine en insistant délibérément sur ses aspects négatifs et ses carences. Est-il besoin de dire qu'un tel parti-pris d'exaltation ou de dénigrement en fonction de la „mode” s'il a put tenter quelques-uns, n'en est pas moins pueril?”⁴. Cred că M.B. însuşi trebuia să accentueze şi să reţină această afirmaţie, pentru că propria-i lucrare apărută în anul 1976 cuprinde idei pe care el însuşi le definise drept puerile.

Mai întii trei constatări de ordin metodologic. Ca şi alţi autori care privesc favorabil sau nu romanizarea, M.B. nu defineşte procesul de romanizare. Încă din anul 1974 acest proces era pentru M.B. ceva „ambiguu”, nedefinit, pentru că el denumeşte dintr-odată şi procesul şi rezultatul său. „Dealtfel şi într-un caz şi în altul termenul este foarte adesea folosit fără să fi fost definit în prealabil, iar utilizarea lui în sensuri diferite este ceea ce a angajat neînţelegeri şi polemici”⁵. Ne-am fi aşteptat deci ca în cartea-i proprie autorul să-şi definească părerea asupra termenului, ceea ce nu s-a întîmplat însă. El formulează confuz cîteva fraze despre romanizare fără însă a-i preciza limitele de timp, de spaţiu, de profunzime socială, fără a-i numi elementele, factorii sau modul de desfăşurare⁶. În aceste condiţii însuşi înţelesul termenului de rezistenţă poate fi cu greu delimitat şi încadrat în raport cu romanizarea. Trebuie remarcat totuşi că autorul reuşeşte uneori să surprindă şi să delimiteze corect anumite laturi sau aspecte ale procesului.

În al doilea rînd trebuie subliniat că M.B. nu pare convins de valoarea rezistenţei. Practic, toată argumentarea pe care o clădeşte cu deosebită grijă în jurul rezistenţei implică existenţa unui proces intens de romanizare. Dealtfel această contradicţie există chiar în titlul lucrării sale : nu poate exista şi nu poate apare rezistenţa dacă nu există procesul la care să i se opună. Numai că autorul eludează (voit sau nu) elementele principale şi determinante ale vieţii romane (economia, armata de pildă), şi caută domeniile rezistenţei în suprastructură. Acest fapt dă un caracter de ambiguitate lucrării.

În al treilea rînd, o carte cu o asemenea tendinţă se cerea ilustrată adecvat. Fiecare capitol al așa-zisei rezistenţe trebuia prezentat pe o hartă

⁴ M. Bénabou, în *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucureşti, 1976, p. 367.

⁵ *Ibidem*, p. 369.

⁶ M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 25–30.

proprie, în raport cu capitolul respectiv al vieții romane. Or, hărțile folosite de autor sînt puține, învechite (media este de două decenii), nici măcar proprii, departe deci de a reflecta nivelul cercetărilor privind Africa romană în anul 1976 !

O constatare se mai impune în ceea ce privește concepția și organizarea cărții. După părerea aproape unanimă a istoricilor, romanizarea a vizat toate compartimentele vieții romane. Deci, dacă a existat o rezistență, ea trebuie căutată în fiecare dintre ele într-o ordine care depinde de concepția istorică a autorului. M.B. nu face acest lucru. El caută domeniile rezistenței numai în compartimentele laterale, ca viața socială și spirituală, iar izvoarele folosite sînt exclusiv inscripțiile. Este un mod de lucru asupra căruia trebuie reflectat.

Istoriografia românească a susținut și susține valoarea romanizării. Motivele sînt lesne de înțeles. Pentru istoria românilor negarea romanizării este mult mai veche, aparține unor autori străini și s-a bazat tocmai pe nerecunoașterea statorniciei stăpînirii romane în Dacia și valorii civilizațoare a statului roman⁷. Departe de a fi considerată ca formă de rezistență, prezența autohtonilor, în oricare domeniu ar fi fost ea, a fost interpretată de istoriografie ca formă de continuitate, de integrare în viața romană. Acesta este de altfel modul general de a vedea lucrurile.

Romanizarea nu reprezintă un proces singular sau izolat, fără cadru sau fără analogii. Astăzi romanizarea trebuie studiată și tratată în cadrul procesului de aculturație. Aculturația este un proces care vizează toate transformările ce pot avea loc și au loc între grupuri sociale sau civilizații diferite puse în contact direct și continuu (E. Willems, *Acculturation*, în *Dictionnaire de sociologie*, Paris, 1961). În ansamblul aculturației ca proces, dar și ca rezultat al unui contact bi- sau plurivalent între tipuri diferite de cultură (civilizație), romanizarea reprezintă forma de contact prin schimb direct (direct change) bazată pe dominație politică și militară. „Direct change” prezintă aspecte complexe cu mai multe posibilități de dezvoltare: a. asimilarea — prin care un tip de cultură este înlocuit cu altul; b. fuziunea sau sincretismul — prin acomodare parțială cu modelul sau modelele impuse; c. reacția — sau respingerea parțială sau totală a modelelor. Aculturația prezintă o serie de faze succesive care pot fi recunoscute și se aplică și la romanizare (R. Pastide, *Acculturation*, în *Encyclopaedia universalis*, I, Paris, 1971; M. de Coster, *Acculturation*, în *Diogenes* (Revue trimestrielle publiée sous les auspices du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines), 73, 1971; M. Herskovits, *Dynamic Culture*, New York, 1967).

Romanizarea deci reprezintă un proces istoric prin care o populație neromană trăind o anumită perioadă de timp în cadrul statului roman, în condițiile vieții economice, social-politice și culturale caracteristice lui, își însușește total formele de viață materială, socială și cultura spirituală romană⁸. Procesul nu a fost uniform ca desfășurare și nici monoton ca

⁷ Negarea posibilității romanizării Daciei s-a concretizat la R. Roessler, *Romantische Studien*, Leipzig, 1871 și a fost detaliată de A. Alföldi, *Dacia et Romania in Transilvania*, Budapesta, 1940; principiile acestei poziții au fost recent reluate de L. Balla, în *Acta classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis*, 10—11, 1974—1975, p. 139.

⁸ Această formulare se poate „traduce” în mai multe feluri și este principalul mod în care se exprimă majoritatea istoricilor care s-au ocupat de problema romanizării. Cf. B. Haverfield, *The Romanisation of Britain*, Oxford, 1923, p. 1—13.

ritm și intensitate pe toată întinderea Imperiului roman. De aceea nici rezultatele nu au putut fi aceleași peste tot. Ele au stat în strinsă legătură cu condițiile economice, geografice, cu civilizația și chiar cu aspectul etnic (rasial) al popoarelor cucerite. Condiția cea mai însemnată, strict necesară existenței procesului, a fost impunerea și însușirea vieții materiale (formele vieții economice și cultura materială). Aceasta a impus paralel și succesiv apoi asimilarea formelor de viață socială, politică și spirituală. Procesul de romanizare atinge punctul culminant numai cînd se finalizează preluarea limbii. Atingerea acestui punct nu înseamnă că procesul s-a încheiat: odată ajuns în acest punct se dezvoltă și se întreține prin propria-i dinamică. Evoluția mai sus menționată nu înseamnă că romanizarea poate fi caracterizată ca fiind „în primul rînd un fenomen lingvistic”. Aceasta este o eroare de înțelegere sau de formulare, dacă nu chiar de conținut.

Aprecierea intensității romanizării unui teritoriu sau altul se poate face numai în legătură strînsă cu stadiul cercetării epocii romane a teritoriului dat, orice comparații între provincii aflate în diferite asemenea stadii poartă un procent avansat de relativitate. Acestora li se adaugă faptul că din multe teritorii sigur romanizate în antichitate, urmele romanității au dispărut astăzi, fapt ce deschide cîmp larg unor speculații privind realitatea și intensitatea romanizării.

1. Romanizarea prezintă în general o evoluție. După o etapă preliminară de contacte între civilizația romană și „civilizația” unui popor oarecare se declanșează procesul propriu-zis odată cu contactul direct prin ocuparea teritoriului respectiv; teoretic procesul se încheie odată cu dispariția statului roman. Urmează apoi etapa în care romanitatea există și se dezvoltă pe baze proprii. În interiorul său procesul prezintă o serie de etape, ce nu au fost încă bine delimitate și definite.

Pentru desfășurarea procesului a fost necesară îndeplinirea unor condiții: ocuparea teritoriului și organizarea lui în forme romane, stăpînirea lui un anumit timp, asigurarea păcii interne și externe, existența unei populații care să sufere acțiunea procesului. Aceste condiții au fost obligatorii. Au existat însă și condiții mai puțin obligatorii. În cursul procesului asupra teritoriului și populației acționează o serie de factori care determină atît începutul cît și desfășurarea și finalul procesului. În ordinea importanței acești factori sînt: administrația, armata, coloniștii, veteranii, orașul, religia și dreptul. Rolul și ordinea valorică a factorilor diferă după provincii. Acțiunea factorilor nu se petrece simultan de la început. De la un moment dat însă acționează simultan. Unii dintre factori au acțiunea obligatorie, cu caracter opresiv chiar (administrația, armata, dreptul); alți factori acționează liber (coloniștii, veteranii, religia). Paralel cu acțiunea factorilor definiți, se poate vorbi de o romanizare inconștientă, pe nesimțite, datorată nevoilor mărunte ale vieții și tendinței inerente a omului spre progres material și social. În toate teritoriile unde a fost stăpînire romană procesul s-a declanșat și s-a desfășurat impunînd elementele vieții **romane**: viața materială, spirituală și social-politică. Viața materială și social-politică au prin structura lor un caracter universal și unificator. Dat fiind faptul că (cu excepția Greciei și a Orientului elenistic), la data cuceririi, toate celelalte provincii se aflau la un nivel de civilizație primitiv în raport cu Roma, civilizația acesteia a cîștigat incontestabil în forme absolut

romane. În schimb, în domeniul mai conservator al vieții spirituale se petrece o simbioză interesantă „romanii” preluând și asimilând tot ceea ce popoarele ocupate ținau să păstreze.

2. Romanizarea are limite de timp. Există o perioadă de pregătire prealabilă ce se datează înaintea cuceririi propriu-zise, perioadă în care se fac împrunuturi mai ales de cultură materială. Aproape toate popoarele (cucerite) au avut relații cu Roma înainte de cucerire. Împrumuturile pe care le primesc în această fază pot fi denumite cu termenul *influență romană*, termen care rămîne valabil pentru influențele primite de popoarele rămase permanente în afara granițelor imperiului sau pentru anumite zone ale Orientului elenistic.

Procesul propriu-zis se declanșează abia cînd teritoriul este ocupat și organizat în cadrul statului roman. El durează atîta timp cît există statul roman sau cît stăpînește un teritoriu dat. Numai pentru această perioadă se poate „calcula” acțiunea factorilor mai sus amintiți. Odată cu dispariția statului (într-o formă sau alta) dispar și factorii ca și condițiile de romanizare.

Supraviețuirea romanității se petrece în anumite condiții. Acolo unde aceste condiții lipsesc, romanitatea (cel puțin în ceea ce privește populația) a dispărut lăsînd doar urmele ei.

3. Romanizarea trebuie limitată în spațiu. Ea se poate referi mai ales la teritoriul statului roman, dar se poate extinde uneori și la teritorii și populații din afara lui, care erau în strînsă legătură economică și politică cu el. Au fost chiar părți din imperiu care datorită unor situații anume, aparte, recunoscute chiar de romani, nu s-au romanizat niciodată, după cum altele, învecinate, s-au romanizat.

4. Romanizarea nu este un proces unilateral și nu se efectuează într-un singur sens. Aceasta înseamnă că romanii nu au dat numai ei singuri totul pentru crearea civilizației numite „romane”. Ca orice transformare calitativă, ca orice trecere de la o calitate la alta, romanizarea nu înseamnă nimicirea sau dispariția totală a civilizației de contact. Populația care este supusă procesului de romanizare preia în chip prelucrat elementele romanizării și aduce un aport propriu, activ, la formarea romanității ei. Acest aport activ și preluarea diferențiată, în funcție de civilizația-i proprie, stau la baza specificului regional, zonal, al civilizației romane.

5. Romanizarea nu s-a desfășurat autonom sau la întîmplare. Ea a fost obiectul unei politici de stat, fapt care poate fi dovedit cu izvoare ce indică măsuri oficiale de încurajare.

6. Civilizația romană a ajuns la un moment dat o sinteză la care au contribuit în general toate popoarele cucerite și fiecare din ele mai accentuat pentru zona pe care o locuia. Ea nu mai este nici italică, nici gallo-romană, nici reto-romană etc. . . . a devenit *romană*. Prezența toponimelor, a onomasticii și a religiilor autohtone este departe de a putea fi interpretată ca rezistență. Ele reprezintă contribuția pe care o dau autohtonii la alcătuirea civilizației romane. „Romanii”, ei înșiși tributari într-o mare măsură elenismului, au primit și au luat de la fiecare popor ceea ce corespundea și se integra spiritului universalității romane (*Roma communis patria*).

Întorcîndu-ne la cartea lui M.B., trebuie să mărturisim că, dacă autorul nu definește romanizarea, în schimb se silește să alcătuiască ceea ce

numește el rezistență (p. 17—20); aceasta apare ca un „fenomen” cu trei domenii: militar, politic și spiritual.

Cartea este divizată în două părți mari: 1. Problema militară pînă la Diocletianus (p. 21—254); 2. Rezistența culturală (p. 255—568). În cadrul acestor două diviziuni se succed patru subpărți: I. Preambulul, la rezistență (p. 23—67); II. Rezistența militară (p. 67—254); III. Rezistența religioasă (p. 259—380); Carențele romanizării (p. 381—578), urmate de concluzii. Lucrarea este însoțită de un indice onomastic, geografic, religios, index rerum și tablouri recapitulative.

De la început M.B. își definește concepția (p. 29): romanizarea este un „processus plus complexe combinant où alternent des entreprises diverses et visant non à transformer à tout prix un territoire, mais à permettre à Rome et à ceux qui se placent dans son orbite d'en tirer le meilleur parti possible”. Caracteristica ei în Africa este (p. 31): „d'une part la prudente recherche d'un équilibre bénéfique à la puissance romaine, d'autre part le dynamisme interne qui bouscule cette prudence, rompt cet équilibre tout en se contenant dans certaines limites”. Nu am plecat în această discuție cu ideea preconcepută că nordul Africii a fost romanizat. Există mai multe sinteze despre Africa romană care susțin acest lucru, dar nu este obligatoriu să fie așa; există lucrări ce pun sub semnul întrebării posibilitatea romanizării în nordul Africii. Noi ne referim aici exclusiv la modul și metoda de lucru ale autorului, la concepțiile lui, la rezultatele acestei metode cu care nimeni nu poate fi de acord.

Subpartea a II-a constituie o însumare, o înșirare de acțiuni militare, în ordinea lor cronologică, duse pentru ocuparea Africii, pentru organizarea provinciilor, pentru construirea limesului, răscoale ale populației, brigandaje, atacuri la granițe, răscoale ale trupelor romane. Orice eveniment care a contribuit sau a putut contribui la perturbarea „păcii romane” este ridicat la rang de rezistență (aici militară). Se caută cu orice preț documentație și se cam exagerează totul pentru a arăta gravitatea fiecărei mișcări în parte. În anumite momente textul apare chiar pueril. La finalul subpărții (p. 241—251) autorul este nevoit însă să recunoască că mișcările au fost discontinue, de mică anvergură, că n-au tulburat prea mult stăpînirea romană. Și totuși, afirmă M.B., acestea au împiedicat desfășurarea vieții romane. Mărturisim că, în afară de această tendință vizibilă de a diminua rolul păcii și ordinii romane, nimic din acest capitol nu este nici nou, nici original. M.B. creează în mod cu totul artificial un naționalism african antic, belicos, care nu a fost deloc specific epocii. „Quel historien de l'antiquité oserait parler de résistance organisée, consciente pour bouler le Romain hors des frontières naturelles ou artificielles?” spunea R. Étienne⁹. Iată că M.B. a încercat. Dar fără a ne hazarda, putem afirma că în ciuda spațiului mare acordat, demonstrația lui este puțin convingătoare.

La subpartea a III-a M.B. începe prin a recunoaște că religia oficială romană a fost lipsită de ortodoxism și prin această politică a realizat penetrații mutuale cu alte religii. Acest fapt spune el (p. 261): „rend difficile une étude précise de la résistance africaine en matière de religion”, dar mai departe (p. 262) revine afirmînd: „Nous considérons comme relevant

⁹ R. Étienne, *op. cit.*

d'une forme de résistance à la romanisation tout ce qui... s'écarte par quelque trait de la religion romaine officielle et se rattaché d'une façon directe ou indirecte à des traits connus de la religion africaine". Deși caută să găsească cu orice preț o religie libică sau punică, M.B. nu ajunge decît să stabilească că e vorba doar de rituri și credințe primitive. Cînd vorbește de indigenii africani din timpul romanilor, îi găsește numai pe calea inscripțiilor latine. Felul în care raționează M.B. este de-a dreptul interesant: despre Dii Mauri (p. 309—330) afirmă că au fost o creație artificială romană pentru rațiuni politice. Poate. Dar este greu de crezut că maurii de la Micia (Dacia Superior = Apulensis) ridicau templu și dedicau inscripții acestor zei din rațiuni politice! Vorbînd despre zeitățile romane, M.B. constată africanizarea lor și specificul căpătat prin aceasta. Dar în toată demonstrația nu se pomeniște nimic despre *interpretatio romana*¹⁰ sau despre sincretismul religios (cf. J. Toutain, *Les cults païens dans l'Empire romain*, Paris, 1921, p. 227 sq), fenomen recunoscut peste care M.B. trece extrem de ușor. Dacă formula care se aplică fenomenului de *interpretatio romana*: „proces prin care divinitățile și vechile credințe au fost asimilate de divinitățile pantheonului roman” ar fi fost cunoscută de autor, lămurirea africanizării ar fi fost mai simplă și mai scurtă (!).

La subpartea a IV-a, în cadrul carențelor romanizării, M.B. cuprinde și analizează mai multe probleme: orașul, populația, urbanizarea, triburile, limba și onomastica. Discutînd aspectul arheologic al determinării densității populației, felul în care se exprimă este cel puțin surprinzător: (p. 392) „une construction romaine (fortin, ferme, travaux divers...) loin d'être le signe d'une présence romaine, peut n'être qu'une tête de pont, attestant l'existence d'un propriétaire romain ou le passage d'un technicien romain en un lieu où l'ancienne population n'a pas subi de transformations notables.” Iată un mod curios de a gîndi, mod care sincer vorbind este într-adevăr inedit și reflectă exact intențiile și concepția autorului. Criteriul arheologic de determinare a densității populației fiind deci nul (pentru că lipsesc cercetările !) M.B. îl aplică criteriului onomastic. Nici acesta nu-l mulțumește însă pentru că dă evident rezultate opuse dorințelor sale. De aceea trece ușor peste el afirmînd (p. 394): „Il est donc prudent de ne trop pas attendre de la seule étude onomastique et ce d'autant plus que, même pour la partie de la population connue grâce aux inscriptions, nous ne disposons d'aucun recueil commode et complet, la documentation étant extraordinairement dispersée, quand elle n'est pas tout simplement inédite ou inaccessible”. M.B. recunoaște rolul orașului și al urbanizării pentru romanizare (p. 395): „sous cet aspect l'œuvre romaine apparaît comme particulièrement réussie”. Dar și urbanizarea are carențele ei: romanii au înființat prea puține orașe, preluînd de fapt o moștenire urbană de prin secolul al V-lea î.e.n. (!), iar de la Hadrianus nu se mai fondează colonii prin *deductio*. Prima afirmație este o exagerare. În ce privește a doua, este un fapt cunoscut că după Hadrianus colonizarea prin *deductio* nu se mai practică nicăieri în imperiu. De aceea nu trebuie înțeles greșit. Concluziile lui M.B. sînt de natură să uimească prin originalitate (p. 425): „Combinant le plus souvent

¹⁰ G. Wissowa, *Archiv für Religionswissenschaft*, 19, 1916—1919, p. 1—49; cf. Caesar, *De bello Gallico*, VI, 17; Tacitus, *Germania*, 43.

d'illusoires honneurs avec de trop réelles servitudes, favorisant la promotion d'une minorité urbaine au détriment de la masse de la population, procédant enfin avec un lenteur trop ostensible pour n'être pas calculée, Rome semble avoir en vue non de transformer la société africaine mais bien d'accentuer ses divisions internes". Față de o astfel de concluzie dorim doar să subliniem că din cele aproximativ 600 de orașe ale Imperiului roman, aproape 200 au fost în Africa, din care peste 100 municipii și colonii; numai în Africa cunoaștem așezări rurale agricole (ferme) pline de inscripții, iar în secolul al IV-lea avem aici peste 500 episcopate. Mai mult decât atât nu se poate răspunde acum. M.B. nu sesizează romanizarea în cadrul rural decât (p. 469) „indirectement et incomplètement” pentru că aici nu apelează la arheologie. Dealtfel această lipsă este o caracteristică a lucrării. Numeroasele săpături și cercetări efectuate în castele, așezările fortificate și așezările civile din Africa din ultimii 10 ani nu sint amintite.

În ce privește limba, M.B. pornește de la aserțiunea că Imperiul roman s-a caracterizat prin multilingvism. Aceasta înseamnă pentru autor că alături de latină au supraviețuit și alte limbi. Multilingvismul este rezultat al unei politici culturale liberale. Încercînd să stabilească raportul dintre latină și „limbile” libică și punică (despre care vorbește pelarg), M.B. stabilește cîteva zone lingvistice (p. 489): unde a învins latina; unde latina nu a pătruns suficient pentru a modifica starea de lucruri inițială; unde latina nu a putut pătrunde din cauza structurilor instituționale (*civitas, castellum, vicus*)! Concluzia lui este: „l'Afrique romaine n'ayant pas connu de mutation linguistique totale”. Nu știm ce vrea să înțeleagă M.B. prin „mutation linguistique totale”. Așa ceva credem că nu a existat nicăieri în imperiu. Peste tot latina a căpătat infuzii străine (celtice, germanice, thrace, illyre, dace, panonice) dînd naștere limbilor neolatine. Asimilarea cuvintelor „barbare” a fost constatată încă de scriitorii latini din secolele III-IV! Concluzia lui M.B. este în contradicție cu constatările lingviștilor (cf. C. Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, București, 1977, p. 134—136); vorbind de romanizarea Africii de Nord se emit cîteva constatări pe baza analizei limbilor berbere (!), constatări pe care M.B. nu pare a le fi cunoscut.

Capitolul de onomastică trebuia să completeze afirmația că în Africa de Nord nu s-a petrecut o mutație lingvistică totală. Sint analizate succesiv monumentele funerare, toponimia și onomastica. M.B. ajunge la concluzia că monumentele africane pot fi distinse de cele romane prin lipsa de inscripții și un anumit tipic de construcție. Vorbind despre toponime (p. 497) spune: „les toponymes romains ne se trouvent pas nécessairement dans les régions les plus romanisées. Les toponymes d'origine lybique et punique, préexistant à la romanisation, ont subsisté tout naturellement dans nombre de cités vouées à une rapide et intense romanisation”. Aceasta este rezistență. Mai mult: „bien loin d'être l'indice d'une romanisation ancienne, un toponyme latin est le signe d'une création administrative récente, quand il n'est pas tout simplement un point de repère cartographique créé pour des besoins militaires ou administratifs”.

Vorbind despre onomastica propriu-zisă, M.B. nu face o analiză a ei. El afirmă că un nume are valoare pe trei nivele: origine etnică, statut juridic și integrare culturală. Poziția lui este clar definită (p. 499): „Nous ne cherchons pas en effet à „demasquer” à tout prix l'indigène qui „se

cache" sous le nom romain. Quelle que soit son origine ethnique un citoyen romain qui a accompli pleinement son intégration culturelle ne peut évidemment être considéré que comme un exemple parfait de romanisation et ne peut à ce titre nous intéresser. C'est donc une attitude culturelle que nous cherchons à travers l'onomastique, c'est-à-dire le degré d'acceptation ou de refus de la romanisation de tel ou tel groupe d'individus". Fiecare oraș mai mare este analizat după principiul enunțat mai sus. Prezența onomasticii punice, chiar și în formă latină, este rezistență. Pentru M.B. nu are importanță de pildă că Annobal Tapapius Rufus este cetățean roman, că individul trăiește, gîndește și vorbește latinește. Numele lui are ceva punic, deci s-a manifestat rezistența. Pe baza acestor criterii sînt analizate toate orașele. Pentru el numai funcționarii poartă nume latinești, numai „burghezia” se romanizează. Chiar dacă uneori este silit la concesii (p. 547) : „mais s'il est parfois difficile de distinguer les Romains des romanisés cette difficulté s'évanouit à mesure que l'on rapproche des classes pauvres et le substrat indigène devient de plus en plus apparent". În continuare arată că datorită rezistenței nu s-a reușit niciodată să fie îndepărtate numele indigene sau spiritul onomasticii indigene. Ca și cînd cineva ar fi dorit acest lucru : sau poate M.B. cunoaște cazuri concrete de presiune pentru modificarea onomasticii. Poate că cunoașterea textului lui Strabo referitor la britanni i-ar fi schimbat concepția.

Concluziile cărții (p. 579—589) reflectă din plin tendința ei. Pacea romană aproape nu a existat în Africa. Ca atare romanizarea a înaintat greu și a fost repede distrusă : „L'épisode romain d'histoire africaine est un gigantesque jeu de dupes. Malgré la majestueuse façade dont témoignent les ruines, la romanisation n'aurait été qu'un illusoire et léger vernis derrière lequel aurait subsisté intact et prêt à reprendre le dessus l'altérable fond indigène". Cei care au văzut altfel lucrurile sînt puși la punct și criticați.

Dacă măcar în principiu concepția lui M.B. ar fi acceptată și aplicată la oricare din provinciile romane, nașterea și existența popoarelor și limbilor neolatine ar fi un miracol neexplicabil. Dar din fericire nici concepția și cu atît mai mult metodele nu conferă încredere, nici certitudini. De aceea cităm aici în final observațiile lui R. Étienne¹¹ : „le mot résistance est à banir du langage de l'historien des provinces romaines sous l'Empire. Parlons désormais de survivance et modulons ces survivances par périodes et par régions". Chiar dacă și această părere este exagerată (în sensul opus) se pare că ea a găsit adepți mai mulți și are ecou la toți marii specialiști ai istoriei romane provinciale. Romanizarea a fost o coexistență în care schimburile reciproce, de la nivele diferite de civilizație, s-au datorat mobilității sociale. Antichitatea clasică nu a cunoscut „naționalismul” (H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York, 1963, 63 sq). Modul de viață al popoarelor cucerite a fost rudimentar în comparație cu civilizația romană și de aceea cantitatea de valori preluate a fost în favoarea Romei. Desigur sîntem într-un anumit punct al documentării, cristalizarea termenilor, definirea lor poate fi și va fi îmbunătățită. Această situație cerea o prudență pe care mai sus citata frază a lui R. Etienne pare a o exprima din plin.

¹¹ R. Étienne, *op. cit.*, p. 106.

SOME NOTES CONCERNING THE PROCESS OF ROMANIZATION

(A review of M. Bénabou's book)

(ABSTRACT)

Marcel Bénabou's book "La Résistance africaine à la Romanisation" Paris, 1976, adds to the series of works that refuse to recognise the very process of Romanization in Africa. This book offered N. Gudea the opportunity to expose some of his opinions concerning the general process of Romanization. Sketching briefly the historical development and structure of this process, N. Gudea shows the methods by means of which Romanization ought to be studied and gives the definition of Romanization showing the content of the term, the limits of the process in time and geographical space. He assesses the factors of the process according to their value and describes the evolution and the phases of the process, pointing out the official and organised character of the Romanization.

After these theoretical considerations N. Gudea discusses M. Bénabou's book. He considers Bénabou's historical conception and methods of investigation unacceptable. Benabou has not given a clear definition of Romanization, and as a consequence he has not succeeded in explaining the meaning of the term "resistance" to Romanization. For M. Bénabou opposition to Romanization was felt in military, political and cultural fields. Any event disturbing Africa's Roman peace (war, revolt, attacks on the *limes*) is defined as military resistance, likewise the survival of autochthonous toponymy and anthroponymy, or of some local gods. The universally accepted phenomena of social and cultural assimilation, the clothing of local gods with the attributes and personality of Roman gods, *interpretatio romana*, are unknown to Marcel Bénabou. The general feature of the book is the negation of any achievement of the Roman rule in Africa, all of them seem superficial and undurable in his opinion. N. Gudea considers M. Bénabou's book as tendentious, his arguments superficial and insufficient. Very often his text contains sentences lacking in scientific character.

If M. Bénabou's historical conception is to be accepted and his methods applied to any of the provinces of the Roman Empire, the process of Romanization would be inexistent, unexplainable and the origin of the neolatin peoples would be a miracle. N. Gudea suggests (strongly) the limitation of the term "resistance" or even its abandonment. Similar suggestions were made by R. Étienne in 1974 at the International Congress of Madrid, dedicated to problems of assimilation and resistance to the Greco-Roman civilisation in the ancient world.